

Ve dnech 2. a 3. listopadu 2017 se v Praze uskutečnila konference, která připomenula sto let od vzniku Všeruské mimořádné komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží, tedy zkráceně rusky Čeky. Pořádaly ji Výbor pro zahraniční věci, obranu a bezpečnost Senátu Parlamentu ČR a Ústav pro studium totalitních režimů.

Čeka vznikla na základě usnesení rady lidových komisařů z 20. prosince 1917. Stala se „údernou pěstí“ bolševického režimu, nastoleného také právě před sto lety, v listopadu 1917. Během následujících desetiletí prošla různými transformacemi a reorganizacemi, včetně několika změn názvu, až se stala onou zlověstnou a i širší laické veřejnosti známou KGB. Počínaje Čekou přes GPU a NKVD po KGB představovala tato instituce jeden z pilířů totalitního režimu. Brzy získala takové dispozice a pravomoci, které jí umožnily zasahovat i do politického a ekonomického života společnosti. Ikonou se stal i její první šéf – fanatický a všehoschopný Felix Edmundovič Dzeržinskij (1877–1926).

První jednací den se odehrával v krásném prostředí Velkopřevorského paláce na Malé Straně. V úvodním vystoupení představil Mark Kramer, profesor Harvardské univerzity, důležitost vazby a propojení politické moci s bezpečnostním aparátem ve státech sovětského typu po druhé světové válce. Nastínil i základní trendy poválečného vývoje a připomenul mj. rozhodující roli Moskvy pro zavádění komunistického režimu a represivního systému ve střední a východní Evropě.

V následujícím prvním bloku konference zaznělo celkem pět příspěvků. Snad by se dalo s jistotou nadsázkou říci, že svou závažností představovaly jakýsi průřez jak časový (rozprostřený do všech desetiletí existence sovětského systému a bloku), tak tematický (rozsah oblastí, do nichž Čeka a její nástupnické organizace zasahovaly). Harald Knoll (Ludwig Boltzmann Institut) upozornil na realitu sovětské okupační zóny v Rakousku v letech 1945–1955 a pokusil se analyzovat její vliv na politický život ve střední Evropě. Jeho pozornosti neunikly ani konkrétní případy perzekuce rakouského obyvatelstva, včetně odvlékání osob na otrocké práce do SSSR. Jevgenija Lezina (Centrum Levada) se ve svém příspěvku vrátila do 20. a 30. let, kdy ve všech vládních, hospodářských, vědeckých a dalších institucích SSSR vznikala tzv. zvláštní oddělení jako nástroj kontroly nad zaměstnanci, mj. provádějící jejich bezpečnostní prověrky. Závažnost takto vzniklého systému se následně odrazila v uvědomění si všemocnosti a záłudnosti režimu u „průměrných“ sovětských občanů. Ivo Juurvee (Estonská akademie bezpečnostních věd) se zabýval nepodařeným bolševickým pokusem o státní převrat v Estonsku v prosinci 1924. Při hodnocení jeho příprav a koncepcí lze hovořit

o předchůdci toho, co dnes označujeme jako hybridní válku (viz současná krize na Ukrajině a zapojení proruských sil). Také v Estonsku byla zaznamenána kombinace více faktorů, mj. použití pravidelných, speciálních či dobrovolnických formací, dále využití a podpora místních nepokojů a tomu všemu odpovídající propaganda. Nikita Petrov (Memorial) představil roli 5. správy KGB (boj proti ideologické diverzi) v letech 1967–1991, tzn. v kontextu událostí a proměn vztahů Moskva – Washington v závěrečné fázi studené války. Pod „taktovkou“ předsedy KGB Jurije Andropova (ve funkci v letech 1967–1982) rostl tlak na společnost úměrně k vyostření vztahů se Západem, včetně například perzekuce disidentů. Nelze opomíjet ani působení KGB vůči uměleckým sféram. Přestože se 5. správa i nadále snažila o absolutní kontrolu společnosti, jisté náznaky problémů a pozdější krize se objevovaly již v průběhu vymezeného období; jejich neřešení následně dospělo až ke kolapsu sovětského politického systému. Andrij Kohut (Ukrajinský státní archiv bezpečnostních služeb) hovořil o tom, co předcházelo 20. září 1991, tedy rozpuštění KGB ukrajinským parlamentem. Podle něj bylo možné jisté trendy v rozmělnění pozic KGB sledovat již od startu Gorbačovovy perestrojky, přes rehabilitaci obětí až po glasnost. Nicméně i tehdy zůstávali ukrajinští disidenti a občanští aktivisté pro KGB jasně vymezenými nepřáteli.

Druhý den konference proběhl v prostorách Senátu Parlamentu České republiky. Účastníky na úvod přivítali a jménem organizátorů pozdravili ředitel Ústavu pro studium totalitních režimů Zdeněk Hazdra a předseda Výboru pro zahraniční věci, obranu a bezpečnost Senátu Parlamentu ČR František Bublan.

Dopolední panel se zabýval „zakladatelským obdobím“ spolupráce středoevropských zpravodajských a státně bezpečnostních složek s KGB. Časově se jednalo o období let 1944–1956, tematicky se příspěvky zaměřily na Československo, Polsko, Estonsko a Maďarsko. Łukasz Kamiński (Univerzita Wrocław) se v úvodním vystoupení zamýšlel nad vymezením povahy a podstaty změn při různých transformacích bezpečnostních aparátů zemí sovětského bloku. Šlo vždy o kontinuitní, či diskontinuitní procesy? A jak proběhly transformace zpravodajských a bezpečnostních složek po pádu komunismu? To byly zásadní předestřené otázky, které vyvolaly velkou odezvu v následné diskusi. Jan Kalous (Ústav pro studium totalitních režimů) upozornil na skutečnost, že před příchodem sovětských zpravodajců do československé bezpečnosti v ní neexistovalo vakuum, pokud se jednalo o prosazování sovětských zájmů ve zpravodajské a bezpečnostní oblasti. Naopak, působila v ní řada osob, které se podílely na předávání důležitých informací Sovětům. Marcin Majewski (Ústav paměti národa) hovořil o průniku sovětských poradců do polských bezpečnostních úřadů hned po osvobození a v souvislosti s obnovou státnosti. Sovětsští poradci (stejně jako v jiných státech) kontrolovali a zaváděli své postupy a metody, podíleli se na vytváření některých direktiv a rozkazů, pronikali nejen do bezpečnostních struktur a ovlivňovali politický život v Polsku; podíleli se například na zfalšování volebních výsledků v roce 1947. Poté, co byli z Varšavy v roce 1956 odvoláni, nebyla tím spolupráce s polskou stranou výrazněji narušena; přenesla se na jinou úroveň (rezidentura KGB ve Varšavě) a fungovala až do konce komunistického režimu. Aigi Rahi-Tamm (Univerzita Tartu) a Meelis Saueauk (Eesti Mälu Institut) se ve společném příspěvku zaměřili na vztahy mezi sovětskými bezpečnostními orgány a Komunistickou stranou Estonska v letech

1944–1953 neboli mezi „centrem“ a „periferií“. Upozornili na to, co bylo společné pro všechny státy v Pobaltí, totiž na poválečné deportace. Oba představili největší z těchto operací, realizovanou v průběhu března 1949 s názvem „Priboj“. Právě na jejím příkladu analyzovali zapojení místní úrovně bezpečnostních úřadů a stranického aparátu ve vztahu k nadřazeným složkám v Moskvě. Gabriella Müller (Výbor paměti národa) se zaměřila na představení vazeb sovětské a maďarské bezpečnosti při potlačení revoluce v roce 1956. Byly to právě sovětské orgány, které se výrazně podílely na porážce a následné perzekuci účastníků protikomunistického povstání. Vzhledem k tomu, že část maďarských bezpečnostních orgánů v této konfrontaci selhala, se Sověti stavěli do pozic obnovovatelů pořádku. To ale mělo svou specifickou podobu. Vedle masové represe šlo například také o deportace stovek maďarských občanů do SSSR.

Ve třetím konferenčním panelu analyzovali jeho jednotliví účastníci reprezentativní příklady konkrétních forem spolupráce zpravodajských a státně bezpečnostních aparátů v letech 1945–1991. Libor Svoboda (Ústav pro studium totalitních režimů) přenesl těžiště problematiky do regionální perspektivy. Zabýval se otázkou kontrarozvědné ochrany sovětských okupačních vojsk na úrovni krajů a okresů bývalé ČSSR v 70. a 80. letech. Další významnou rovinu spolupráce bezpečnostních aparátů v kontextu soupeření Východ – Západ v tzv. třetím světě předestřel ve svém vystoupení Michal Miklovič (Univerzita Komenského v Bratislavě). Hovořil o československých poradcích v Mali v letech 1960–1964. Právě během tohoto období došlo k reorganizaci malijských bezpečnostních struktur, k cíleným dodávkám materiální pomoci a k výcviku příslušníků malijské bezpečnosti (později dokonce v ČSSR). Mária Palasik (Historický archiv Státní bezpečnosti) se zamýšlela nad koordinací maďarské, československé a sovětské státní bezpečnosti v případě Bély Lapusnyika. Lapusnyik byl příslušníkem maďarské bezpečnosti, který v létě 1962 utekl do Rakouska. Existovala obava z prozrazení některých jemu známých státních tajemství. Proto se tři výše zmíněné tajné služby spojily a podílely se na jeho smrti ve vídeňské nemocnici dříve, než ho mohla rakouská strana vyslechnout. Douglas Selvage (Úřad spolkového zmocněnce) se zabýval jednou z významných dezinformačních kampaní z druhé poloviny 80. let. KGB, respektive východoněmecká Stasi totiž tehdy začala i prostřednictvím západních svobodných médií šířit fámu, že virus, který způsobuje onemocnění AIDS, byl uměle vytvořen v laboratořích Pentagonu.

Aleš Gabrič (Institut nedávné historie) ve svém vystoupení upozornil na jeden důležitý aspekt – na potenciální, ale možnou změnu z podporovatele režimu v jeho nepřítele. Vše doložil na příkladu jugoslávských levicově orientovaných intelektuálů, kteří bojovali proti okupantům během druhé světové války, aby se po jejím skončení stali podporovateli nového režimu a po několika letech a výhradách vůči Titově politice i obětmi státní represe (procesy, věznění apod.). Martin Previšić (Univerzita Záhřeb) se zaměřil na vnitřní výstavbu komunisty ovládané tajné policie OZNA, posléze UDBA. Vedle personálního růstu zdůraznil zavádění sovětských vzorů a metod, včetně velmi široce definovaného označení tzv. nepřítele lidu, kterým byli označováni nejen zjevní kolaboranti, ale také bohatí vlastníci půdy, bývalí průmyslníci, představitelé a členové předválečných politických stran apod. Represe se ale nevyhnula ani některým členům komunistické strany (zatčeno jich bylo cca 13 tisíc). UDBA se posléze

i díky svému „šéfovi“ a blízkému spolupracovníkovi J. B. Tita Aleksandaru Rankovičovi stala důležitým opěrným bodem režimu. Christian Axboe Nielsen (Aarhuská univerzita) upozornil na jednu z výsadních oblastí zájmu jugoslávské Státní bezpečnosti, totiž na chorvatský nacionalismus. K jeho potírání docházelo jak na vnitřní frontě, tak v zahraničí, tj. vůči chorvatským emigrantským komunitám v Evropě, Jižní a Severní Americe a v Austrálii. Ainars Bambals (Lotyšský Národní archiv) se zabýval rolí, jakou v existenci Čeky a nástupnických organizací hráli Lotyši. Od samého počátku (alespoň podle bolševické historiografie) tvořili lotyšští střelci jednu z významných opor Leninova režimu. Byli nasazováni tam, kde by ostatní neobstáli. Byly jim údajně opakovaně svěřovány ty nejvýznamnější úkoly. Bambals přitom dokazoval, že Lotyši skutečně patřili k nejpočetněji zastoupeným národnostem v Čece (v říjnu 1921 – třetí místo, v roce 1924 – druhé místo). Mnoho z nich však bylo v průběhu 30. let během stalinských čistek popraveno. Kult čekistů komentoval ve svém vystoupení Igor Cașu (Moldavská státní univerzita). Na příkladové studii týkající se Moldavska si všiml idealizace postav z bezpečnostního aparátu a kladl otázku, proč je někdo považován za hrdinu a někdo za vyvrhele. Představil v této souvislosti několik představitelů bezpečnosti, kteří se podíleli na Velkém teroru 30. let a na masových deportacích v průběhu 40. a počátku 50. let.

Závěrečný, čtvrtý panel konference se zaměřil na další dosud opomíjené či neznámé formy spolupráce východoevropských státních bezpečnostních služeb se sovětskou KGB. V úvodním vystoupení představil Jens Gieseke (Centrum pro výzkum soudobých dějin) svůj pohled na hledání nového konceptu mechanismu komunistická strana – tajná bezpečnost po tzv. destalinizaci. Vedle diskuse o hledání legitimacy komunistických režimů se reflektovala i nová pozice zpravodajských a bezpečnostních aparátů. Gieseke hovořil o tzv. poststalinském čekismu. Hledání východisek jakési nové sovětizace v bezpečnosti však vážně narušovaly cyklické krize komunistických režimů, které posléze vyvrcholily koncem 80. let. Jerguš Sivoš (Ústav paměti národa) uvedl příklad spolupráce československé Státní bezpečnosti s KGB v oblasti Správy sledování. Představil klasické trendy sovětizace bezpečnosti prostřednictvím poradců, ale zmínil se rovněž o oblasti terminologie, metodiky, organizační struktury, pracovních jednání nebo vzdělávání kádrů. Witold Bagieński (Archiv Ústavu paměti národa) se zabýval spoluprací polské a sovětské rozvědky po roce 1956. Podle jeho slov šlo o celou škálu oblastí včetně vědecko-technické špionáže. Sovětská strana přitom nepovažovala polskou stranu (obdobně to bylo i v případech ostatních států tehdejšího sovětského bloku) za rovnocennou, což se například projevovalo v nižší míře Sověty sdílených informací. Christopher Nehring (Německé muzeum zpravodajských služeb) se zaměřil na „pobočku KGB“ – bulharskou Státní bezpečnost (DS). Všiml si protnutí se bezpečnostní reality s politickou koncepcí nejvyššího komunistického představitele v letech 1954–1989 Todora Živkova, který nejméně třikrát navrhol připojení Bulharska jako 16. svazové republiky SSSR. I na tomto příkladu byla evidentní zvyšující se či alespoň konstantní míra ovládnutí či vlivu života bezpečnostních struktur států sovětského bloku. Éva Petrás (Historický archiv Státní bezpečnosti) analyzovala represivní opatření maďarské státní bezpečnosti vůči politikům Demokratické lidové strany (DPP). Po uchopení moci komunisty čelila tato moderní křes-

ťanská demokratická strana perzekucím. Její členové končili v politických procesech, ve vězeních či v emigraci. Přesto zapojení křesťanských demokratů do opozičního hnutí v prolnutí s aktivitami jejich dalších představitelů v emigraci hrálo později významnou roli při prosazování demokratických změn.

Během dvou konferenčních dnů zaznělo pětadvacet velmi zajímavých a podnětných vystoupení. Jejich pozitivním odrazem byly živé diskuse. Doufejme, že i zamýšlená kolektivní monografie naváže na toto inspirativní a cenné setkání.

◆ **Jan Kalous**